

Legendy warszawskie

ARTUR OPPMAN

Legendy warszawskie

Wstęp

Noc srebrna śniegiem, wiatr mroźny dmucha,
Na skrzypcach zimy gra zawierucha,
Kłębami śniegu w okna uderza,
To coś zaszepta, jakby z pacierza,
To się rozjęczy nutą żalną,
Jakby tęskniła za cudną wiosną,
To znów na chwilę płacz swój uciszy
I gwiazd milionem błysnie w tej ciszy.

Ogień, Zima

Jakże to miło w wieczór zimowy
W ciepłe zacisznej siedzieć alkowy;
W piecu się ogień dopala właśnie,
W ciemnej czeluści mignie, to zgaśnie,
Sypie iskierki czerwone, złote,
W sercach nieznaną budzi tęsknotę
Za czemś minionem, za czemś dalekiem¹,
Za dawnym światem, za dawnym wiekiem.

Zimową nocą w alkwie starej
Umarłych czasów snują się mary,
W wielkim fotelu, z przed stu lat może,
Wysłuchał się dziadus w zamieć na dworze;
Jakby ustami jakiegoś ducha
Głos mu wichury gada do ucha,
o tem², co było, co się prześniło,
Co już — od kiedy! — śpi pod mogiłą...

I nagle dziatwa przypadnie z wrzawą:
— Powiedz nam, dziadziu, bajkę ciekawą!
— Jak szedł Twardowski do piekieł bramy?
— O, nie, dziadziusiu! Znamy to, znamy!
— Więc o Madeju, co zbrodnie knował?
— Ach, wiemy: Madej odpokutował!
— To o Kopciuszku w zgrzebnej odzieży?
— Na pamięć umiem, niech dziadzius wierzy!
— No, to już nie wiem, co rzec w tej sprawie!
— Powiedz nam, dziadziu o... o Warszawie!

¹Za *czemś minionem, za czemś dalekiem* — dziś poprawnie: *Za czymś minionym, za czymś dalekim*. [przypis edytorski]

²O *tem* — dziś popr.: o tym. [przypis edytorski]

Pochylił dziaduś głowę zmęczoną,
Ale mu w oczach iskry zapłoną,
Strudzone serce mocniej kołata.
Bo swej młodości przypomniał lata:
Jak to w ulicach starej Warszawy
Gonił za widmem rycerskiej sławy,
Jak każda cegła, każdy głaz w murze
Wskrzesały przeszłość w zlocie, w purpurze.

Na szarej Wiśle, na mętnej fali
Piosnka syreny ulata wdali,
W zapadłych w ziemię lochach zwałiska
Zły bazyli szek ślepiami błyska,
Męczeńska Praga krwią się zalała,
W królewskim zamku lka Dama Biała...
A nad główkami dzieciaków grona
Cudowny Chrystus wznosi ramiona...

Dali mu malcy myśl do gawędy:
Starej Warszawy stare legendy...

Syrena

I

— A widzieliście ją, tę syrenę niby, kumie Szymonie?

— Widzieć nie widziałem, kumie Mateuszu, bo drzewa przesłaniały źródelko, a bliżej podejść bałem się jakoś—ci, alem słyszał, jak śpiewa.

— Alboż to syreny śpiewają?

— Jakże to? Nie wiecie o tym, kumie Mateuszu? Śpiewają! I jak jeszcze! Głos to ci się tak rozchodził po Bugaju, po Wiśle, hen, aż za rzekę, jakoby właśnie dzwonek srebrzysty dzwonił. Słuchałbyś dniem i nocą.

— No, i co dalej? Co dalej?

— Ano, nic dalej. Słuchałem, słuchałem, lubość mi się jakowaś rozplywała po kościach, aż w końcu śpiewanie ucichło: widać syrena schowała się na nocleg w źródelku, bo już i słońce zachodziło, a ja powlokłem się do chaty, alem całą noc spać nie mógł, inom o tej syrenie rozmyślał.

— Ciekawość! Warto by ją wypatrzeć, zobaczyć.

— Ale jak? Toć, jeśli nas ujrzy, — umknie i skryje się w wodzie. A zresztą, może to i grzech przyglądać się takowej stworze niechrzczonej i kuszącego jej śpiewania słuchać.

— Grzech nie grzech, — niewiada³! Najlepiej zapytać o to ojca Barnaby, pustelnika. To człek mądry i pobożny; on powie i nauczy, co czynić nam należy.

— Rzetelnie mówicie, kumie Mateuszu, chodźmy do pustelnika Barnaby.

— Ano, to i chodźmy! Ryby przez ten czas z Wisły nie uciekną, a my się od duchownej osoby przeróżności dowiemy.

Tak rozmawiali z sobą dwaj rybacy znad Wisły w owych zamierzchłych czasach, gdy na miejscu dzisiejszej Warszawy, a właściwie jej Powiśla, leżała niewielka rybacka osada, otoczona gęstymi lasami, w których roilo się od grubego zwierza: łosi, turów, wilków i niedźwiedzi.

II

— Więc powiadacie, że śpiewała?

— A juści! śpiewała; gadałem przecie.

— Hm! I często se tak podśpiewuje?

³niewiada (gwar.) — nie wiadomo. [przypis edytorski]

Śpiew

Samotnik

— A co dnia! Jak tylko słońeczko Boże ma się ku zachodowi i czerwienią a złotem pomaluje Wiselkę, wraz ci się na Bugaju jej piosenka rozlega.

— I długo też nuci?

— Do zachodu. Jak się ino⁴ ciemno zrobi na świecie, już jej nie słyhać.

— To nocami nigdy ze źródła nie wychodzi?

— Czy wychodzi, czy nie wychodzi, tego ja nie wiem, ale przepomniałem⁵ powiedzieć, że w pełni miesiąca⁶ też śpiewa. Nieraz mnie ze snu budzi blask księżycowy, co do chałupy zagłada: siadam se na posłaniu, aż ci tu odgłos jakowys dolata z daleka; jakby skowronek, jakby dzwonek, jakby skrzypczki lipowe: to ona.

— O to mi chodziło właśnie. Więc trzeba tak zrobić...

Tu ojciec Barnaba zadumał się na długą chwilę, a obaj rybacy czekali w skupieniu, aż namyśli się, co poradzić.

Ojciec Barnaba był to starzec wysoki, chudy, siwobrody, łysy jak kolano, odziany w długą samodziałową oponczę. Na pomarszczonym jego obliczu rysowały się powaga i dobroć.

Wszyscy trzej siedzieli przed budką pustelnika, na ławie, uczynionej z dwóch pieńków, na których położono z gruba obciosaną deskę. Było to lipcowe popołudnie i cudnie było w boru⁷, pachnącym żywicą i kwiatami. Ptaki śpiewały radośnie, pszczoły wesoło brzęczały, a zielony dzięcioł w czerwonym kapturku stukał dziobkiem, jak młotkiem, w korę rozłożystego dębu i wydłubywał robaki.

A ojciec Barnaba namyślał się, namyślał, aż rzecze:

— Więc trzeba tak zrobić: w pełni miesiąca wybierzemy się we trzech do źródła; na odzienia nasze naczepić należy gałęzi świeżo zerwanych, najlepiej lipowych, kwiatem okrytych, żeby syrena człowieka nie poczuła, bo się nie pokaże; zaczaimy się przy samym źródle, a gdy wynijdzie i śpiewać zacznie, wtedy zarzucimy na nią sznur, spleciony z cienkich witek wierzbowych, święconą wodą skropiony, ile, że⁸ takiego żaden się czar nie ima⁹; zwiążemy i miłościwemu księciu na Czersku zawieziemy w darze. Niech ją na zamku trzyma i niech mu wyśpiwuje.

Ale uszy woskiem musimy sobie zatkać, żeby jej narzekań i lamentów nie słyszeć, bo inaczej serce w nas tak zemdleje, że nie będziemy mieli mocy wziąć jej w niewolę. Srodze jest żałościwe syrenie śpiewanie.

— Tak jest, jak mówicie, ojczy Barnabo; wiem ci ja o tem, bom te piosenki słyżał. Żaden miód, by najprzedniejszy¹⁰, tak człowieka nie upoi, jako on głoś syreni. Więc tedy do pełni miesięcznej?

— Tak jest, do pełni.

I rozeszli się w swoje strony. Rybacy nad Wisłą do zarzuconych sieci, a ojciec Barnaba na modlitwę.

III

Tam, gdzie dziś nad samym prawie wybrzeżem Wisły, poniżej starożytnych kamienic Starego Miasta, rozciąga się ulica, Bugaj zwana, przed wielu, wielu laty szumił las zielony, odwieczny.

W lesie tym, z pagórka, wznoszącego się nad rzeką, tryskało źródło i rozlewało się w głęboki, bystro płynący potok.

Nad potokiem rosły białokore brzozy, wierzby pokrzywione maczały w nim długie gałęzie, kwitnęły polne róże, i niezapominajki haftowały niebieskimi kwiatkami zielony traw kobierzec¹¹.

W tym to potoku mieszkała właśnie syrena.

Była piękna, pogodna noc miesięczna. Srebrzysta pełnia żeglowała przez błękitne, usiane gwiazdami niebo i przyglądała się ziemi uszpionej, lasowi i źródłu.

⁴ino — tylko. [przypis edytorski]

⁵przepomniałem — zapomniałem. [przypis edytorski]

⁶miesiąc — księżyc. [przypis edytorski]

⁷w boru — w borze, w lesie. [przypis edytorski]

⁸ile, że — jako że, ponieważ. [przypis edytorski]

⁹czar się nie ima — czar go nie dotyka. [przypis edytorski]

¹⁰by najprzedniejszy — choćby najlepszy. [przypis edytorski]

¹¹kobierzec — dywan. [przypis edytorski]

Lato, Rośliny, Zwierzęta

Podstęp

Księżyc

Ale w lesie nie wszyscy spali.

Zza brzóz i wierzb, stojących nad potokiem, widać było trzy skulone postacie. Przycupnęły one, wśród krzaków gęstych, i ciekawymi oczyma spozierały¹² w wodę potoku, mieniając się srebrzyście od blasków tarczy miesięcznej. Byli to dwaj rybacy, Szymon i Mateusz, i pustelnik, ojciec Barnaba.

Nagle z wody wynurzyła się przecudna postać. Była to dziewica¹³ nadziemskiej urody; w świetle miesięcznym widać ją było doskonale. Miała długie kruczoczarne włosy, pierścieniami spływające na białą, jak z marmuru wyrzeźbioną szyję; szafirowe jej oczy, wzniesione ku pełni, patrzyły dziwnie przejmująco i smutno, a ozdobiona lekkim rumieńcem twarzyczka takim tchnęła czarodziejskim urokiem, że przyglądającym się jej rybakom aż serca zamarały ze wzruszenia.

Syreina chwilę trwała w milczeniu, zapatrzona w niebo i w gwiazdy — i oto w ciszy tej czarownej nocy zadźwięczał śpiew tak piękny, tak kryształowo czysty, że zdawało się, iż i księżyc, i gwiazd miliony, i ziemia, i niebo zasluchały się w niego do niepamięci.

Wtem z krzaków, cicho, bez szelestu, wyskoczyły owe trzy postacie — i nie tak szybko rzuca się ryś drapieżny na przebiegającą łanię, jak oni rzucili się na syrenę, skrępowali ją powrósem¹⁴, z witek wierzbowych splecionym, i wyciągnęli z wody na murawę.

Próżno się szamotoła nieszczęsna, próżno ich ludzkim a cudnym zaklinała głosem. Głos ten wzruszyć ich nie mógł, gdyż, wedle rady ojca Barnaby, uszy mieli woskiem szczelnie zatkanie.

— Co teraz począć? Co z nią począć? — jęli się pytać obaj rybacy zdyszczanym, gorączkowym głosem.

— Co począć? — rzeknie pustelnik — poczekajcie, zaraz wam powiem:

Nim ją do Jego Miłości księcia na Czersku zawieziem, a wieźć przecież nie będziem po nocy, zamknijemy syrenę w oborze, a pilnować jej będzie Staszek, pastuch gromadzkiego bydła. Skoro świt zaś, wóz drabiasty sianem wymościm i jazda do Czerska! Dobrze mówię?

— Dobrze mówicie, ojcie Barnabo, mądrze mówicie!

Miesiąc świecił tuż nad polanką, gdzie rybacy złożyli skrępowaną syrenę, i widać ją było wybornie. Do pasa była to, jak się już rzekło, panna nad podziw urodziwa, od pasa zasię ryba srebrzystą łuską błyszcząca. Leżała biedna bez ruchu, z zawartymi¹⁵ cudnymi oczyma, ręce wzdłuż ciała opuściwszy, i tylko rybi ogon, długi a giętki, uderzał kiedy niekiedy w ziemię, zupełnie jak u wyjętego z wody karpia lub szczupaka.

— Czas nam w drogę — przemówił pustelnik — bierzcie ją!

Szymon i Mateusz dźwignęli syrenę i ponieśli ją w stronę wioski.

IV

— Otwieraj, Staszku!

— Otwieraj no co prędzej! Cóż to? Zarżnęli cię zbóje, że się nie ruszasz?

— Nie gramol się, gamoni! skorzej¹⁶ skorzej!

I rozległy się głośnie uderzenia krzepkich¹⁷ pięści Szymona i Mateusza we wrota¹⁸ obory, oni to bowiem, wraz z pustelnikiem Barnabą, dobijali się uporczywie do wielkiego, drewnianego budynku, w którego ścianach, przez wyrzeżane¹⁹ otwory, widać było rogate lby i mokre pyski licznych krów.

— A co tam? Kto tam? Toć idę już, idę! A któż to tam tak łomocze po nocy? Pali się, czy co takiego?

Zaszurgał ktoś bosymi nogami, odezwało się szerokie ziewnięcie, w ciemnościach niepewna ręka szukała zawory, znalazła ją, otwarła, skrzypnęły wrota — i z mroku wynurzyła się gibka, młodzieńcza postać pastucha Staszka.

— Wszelki duch Pana Boga chwali! A czego to chceta, ojcie Barnabo i wy Szymonie i Mateuszu?

¹²spozierały — patrzyły, spoglądały. [przypis edytorski]

¹³dziewica — panna. [przypis edytorski]

¹⁴powrósto — sznur. [przypis edytorski]

¹⁵zawartymi — zamkniętymi. [przypis edytorski]

¹⁶skorzej — szybciej; od: skoro — szybko. [przypis edytorski]

¹⁷krzepkich — silnych. [przypis edytorski]

¹⁸wrota — wielkie drzwi. [przypis edytorski]

¹⁹wyrzeżane — wycięte, wyrżnięte. [przypis edytorski]

— Cichaj! Syrena! O, widzisz? Syrena! Złapaliśmy ją! Niechaj tu przeleży do rana! O świcie do Czerska ją zawieziem, do księcia!

— Syrena? Jezusie, Maryjo! Prawda! Jakaż ona śliczna!

— Nie prawilbyś byle czego! Śliczna! Czarownica, wiadomo! Taka ci najcudniejszą postać przybierze, aby tym łatwiej²⁰ otumanic chrześcijańską duszę.

— Boże miły! Prawdę mówicie? To ona chrześcijańskie dusze tumani? I cóż ja mam z nią zrobić?

— Pilnować do zorzy²¹! Ale pilnuj bez ustanku. Nie zdrzemnij się. Uważaj, żeby postronków²² nie zerwała, bo ucieknie.

— Ha! Każecie pilnować, to będę pilnował. A kiedyż po nią przyjdziecie?

— Mówilim²³. Skoro świt. Teraz ją położym w oborze, niech leży.

— A ty, Staszku, pamiętaj: oka z niej nie spuszcza! Patrz i patrz! Na twoją głowę ją zdajem.

— Już wy się nie bójta! Umiałem sobie dać rady z graniastym byczkiem, choć be-skurcyja²⁴ zły, jak sam diabeł, to i z syreną poradzę.

— No, to bywaj zdrowy! Będziem tu z powrotem, ino patrzeć!

V

Staszek został sam na sam z syreną. Leżała ona pod ścianą obory, na wprost jednego z otworów okiennych, w przeciwległej ścianie wyciętych, a Staszek siadł naprzeciwko i tak, jak mu rozkazali, patrzył w nią bacznie, i oczu z dziwowiska nie spuszczał.

Miesiąc świecił w ten otwór ścienny mocnym blaskiem i osrebrzał cudną twarzyczkę syreny, w której to twarzyczce jaśniały, jak gwiazdy, modre²⁵, wilgotne od łez, przesmutne oczy.

I nie cniło się²⁶ Staszekowi spojrzeć tak nieustannie na syrenę, bo nigdy, nigdy, jako żywo, nie widział podobnie urodziwego lica i źrenic równie głębokich, przepastnych i czaru zaziemskiego pełnych.

I nagle — syrena spojrzała na Staszka swymi czarodziejskimi oczami, uniosła przepiękną, opierścienioną zwojami czarnych włosów główkę, otworzyła koralowe usteczka i zaśpiewała.

Zaśpiewała jakąś piosenkę bez słów, piosenkę tak cudną, że drzewa za oborą przestały szumieć, a krowy lby ciężkie od żłobów zwróciły w jej stronę, żuć przestały i zasłuchały się w oszołamiącą pieśń syreny.

Staszek był na wpół przytomny. Jak żyje nie słyszał nic podobnego. Śpiew syreny grał na jego sercu tak, jak gra wiosna na sercu każdego człowieka. Uczuł, że dzieje się z nim coś dziwnego, że jest jakiś lepszy, jakiś mądrzejszy, że otwierają się przed nim światy, o których nigdy dotychczas nie pomyślał, światy pełne aniołów i cudów.

A syrena nagle spojrzała wprost w oczy Staszka i rzekła:

— Rozwiąż mnie!

Nie zawahał się ani na chwilę. Podeszedł ku syrenie i kozikiem²⁷ rozciął krępujące ją postronki.

A dziwowisko ślicznymi rączkami objęło go za szyję i szepnęło:

— Otwórz wrota i chodź za mną.

Usłuchał. Otworzył wrota na ścieżaj²⁸ i czekał, co się stanie.

Nie czekał długo. Syrena uniosła się ze słomy, na której leżała, i skacząc na swoim rybim ogonie, przeszła przez wrota i skierowała się w stronę Wisły.

Szła i śpiewała. Krowy wyciągnęły za nią lby i poczęły ryczeć żałośnie, drzewa szumiały do wtóru piosence syreniej, a szumiały tak smutnie, aż niebo drobnymi łzami sypać jęło

Czarownica

Śpiew

Śpiew

²⁰łatwiej — łatwiej. [przypis edytorski]

²¹zorza — jutrzienka, świt; pierwszy sygnał wschodzącego słońca. [przypis edytorski]

²²postronki — sznurki. [przypis edytorski]

²³Mówilim (gwar.) — mówiliśmy. [przypis edytorski]

²⁴beskurcyja — bestia. [przypis edytorski]

²⁵modre — niebieskie. [przypis edytorski]

²⁶nie cniło się — nie nudziło się. [przypis edytorski]

²⁷kozik — scyzoryk, nożyk. [przypis edytorski]

²⁸na ścieżaj — na oścież. [przypis edytorski]

i zachmurzyło się ponuro. A Staszek, jak urzeczony, szedł za nią, szedł za nią, bez woli, bez myśli.

Ustał deszcz, wyblysnęło słońce; z chałup wychodzili ludzie i ze zdumieniem patrzyli na widok tak nadzwyczajny. A syrena szła i śpiewała.

A gdy już była tuż, tuż nad brzegiem Wisły, odwróciła się, spojrzała ku wiosce i zawołała na głos cały:

— Kochałam cię, ty brzegu wiślany, kochałam was, ludzie prości i serca dobrego, byłam waszą pieśnią, waszym czarem życia!

Czemuż wzięliście mnie w niewolę, czemuż chcieliście, abym w pętach, w więzieniu, na rozkaz książęcy śpiewała?

Śpiewałam wam, ludzie prości, ludzie serca cichego i dobrego, ale na rozkaz śpiewać nie chcę i nie będę.

Wołę skryć się na wieki w fale wiślane, wołę zniknąć sprzed waszych oczu i tylko szumem rzeki do was przemawiać.

A gdy przyjdą czasy ciężkie i twarde, czasy, o których nie śni się, ani wam, ani dzieciom i wnukom dzieci waszych śnić się jeszcze nie będzie, wtedy, w lata krzywdy i klęski, szum fal wiślanych śpiewać będzie potomkom waszym o nadziei, o sile, o zwycięstwie.

A tu tymczasem, pędem od wioski lecą ku brzegowi obaj rybacy i pustelnik stary i krzyczą:

— Łapaj, trzymaj, nie puszczaj!

Ale! Nie puszczaj!

Już ci syrena, chlup, do wody, a za nią w te pędy Staszek.

Skoczył, wychynął z rzeki, rozejrzał się dokoła, zawołał:

— Bóg z wami!

I zniknął.

Lud

Minęły lata i wieki. Na miejscu wioski — miasto powstało, ludne²⁹, bogate, warowne. A miasto owo, później stolica, na pamiątkę dziwnej przygody z syreną, wzięło ją za godło swoje, i godło to po dzień dzisiejszy widnieje na ratuszu Warszawy.

Kościół Panny Marii

I

Przed latami, przed dawnemi,
Pewien młynarz żył w tej ziemi,
A gdzie mieszkał? Prosta sprawa:
Tam gdzie stoi dziś Warszawa.

Domek miał nad Wisłą szarą,
Cieszył się koników parą,
Czwórką wołów pracowitych,
Kur i kaczek rozmaitych
Wielkiem mnóstwem... A miał przytem
Młyn zapchany zawsze żytem
I pszenicą... Z tego zboża,
Ani długo, ani krótko,
Młynarz mąkę meł bielutką
I sprzedawał aż za morza.

²⁹ludne — mające wielu mieszkańców, zamieszkałe przez wielu ludzi. [przypis edytorski]

Dobrze płacił cudzoziemiec,
Anglik, Francuz, Szwed, czy Niemiec,
Za tę mąkę życiodajną,
Taką smaczną, choć zwyczajną.

Polskie zboże żną parobcy,
Polski młynarz mąkę miele,
A z tej mąki mają obcy
Pszenny kołacz na niedzielę.

Więc nasz młynarz, z łaski nieba,
Że się trudził najgoręcej,
Miał dla siebie dosyć chleba,
Miał dla biednych jeszcze więcej;
A ponadto w kutej skrzyni
Co dzień się przybytek czyni.

Srebrny talar przy talarze
Leżą sobie w zgodnej parze,
Złoty dukat przy dukacie
Podzwaniają w cichej chacie.

Aż talarów i dukatów
Tyle razem się zebrało,
Ile wiosną w łąkach kwiatów —
I to jeszcze pewnie mało!

Od Warszawy ku Gdańskowi
Można niemi szlak wymościć...

Więc bogactwa młynarzowi
Mógłby księżę pozazdrościć!

Dziecko, Rodzina

II

Szumi stary młyn nad rzeką
I trajkoce i terkoce.
Młynarz patrzy, hen, daleko
I w źrenicach łza migoce.

Taka piękna, taka młoda,
Siedzi w izbie młynarzowa,
Czemuż ćmi się jej uroda?
Czemuż smutna, gdyby wdowa?

Skąd ten smutek i tęsknota?
Skąd te w oczach srebrne łezki,
Gdy w alkierzu tyle złota,
Gdy tak jasny strop niebieski?

Są na niebie dla nich chmurki:
Ni im syna, ni im córki!

I cóż przyjdzie z bogactw w domu
Choćbyś pereł wór zarobił,
Gdy zostawić niema komu,
Czego człek się pracą dobył.

Nic dziwnego, że się łzami
Zalewają młynarzowie,
Boć są sami, zawsze sami,
Czy w robocie, czy w alkwowie!

Czy dzień zwykły, czy to święto,
Czy mrok idzie, czy blask świta,
Nikt ich buzią uśmiechniętą
Przez okienko nie powita.

Rozchylając ustek wiśnie,
Nie zagwarzy, jak to dzieci,
I tatusia nie uściśnie,
I do mamy nie przyleci.

Głucha cisza w długie noce
I w dzień cisza na dom spada,
Tylko stary młyn turkoce
I z wiślaną falą gada.

Gdybyż w domku życia kwiecie:
Jedno dziecię! Jedno dziecię!

III

Po robocie całodziennej,
Hołd złożysz świętym Pańskim,
Spać się kładzie młynarz senny
W swoim domku nadwiślańskim.

A nim do snu się ułoży,
Przed obrazem kornie klęka,
Gdzie z Dzieciątkiem w glorii Bożej
Przenajświętsza łni Panienska.

I tak błaga i tak prosi
O dziecinę dla swej chaty,
Ku niebiosom głos podnosi,
I duch w niebo mknie skrzydlaty.

Zda się, płynie w pozaświecie
Swe zwierając Bogu żale:
Daj mi, Panie, małe dziecię,
Bym je chował ku Twej chwale!

Noc gwieździsta dookoła
Szatą mroku świat osnuwa,
A pod domkiem straż anioła
Nad snem dobrych ludzi czuwa.

Śpi nasz młynarz utrudzony
A wtem: Boże! Jakież cuda!
Czy to niebios sen wyśniony?
Czy to tylko zmysłów złuda?

W płaszczu modrym, jak niebiososa,
Cała w blaskach, gdyby zorza,

Wizja

Jasnooka, złotowłosa
Przed nim staje Matka Boża!

A gdy pada na kolana,
Wskroś radością wielką zdjęty,
Głos Jej słyszy: „Wielbij Pana,
Bo twój pacierz w niebo wzięty.

Wzięty w niebo, usłyszany,
Człeczce dobry, pracowity,
Więc gdy wstanie świt różany
I wybłyśnie na błękity,

Idź po samym Wisły brzegu
Od swojego domku proga,
A gdzie ujrzysz wzgórek w śniegu,
Zbuduj kościół na cześć Boga.

Bo ci mówię w tej godzinie
I nasz Stwórca tak uczyni,
Że nim jeden rok upłynie,
Ochrzczisz synka w tej świątyni.

W prawdzie, w szczęściu, w łasce Bożej,
Mając w sercu cnót promienie,
Twoje plemię się rozmnoży
Po dziesiąte pokolenie.”

Cudna postać się rozplywa,
Jak marzenie, jak mgła lekka,
Młynarz ze snu się porywa, —
A już niebo świt obleka.

IV

Idzie młynarz Wisły brzegiem,
W śpiewem ptaków ranek gwarny;
Gdzież tu wzgórek kryty śniegiem,
Gdy na świecie lipiec skwarny?

Fale zboża wietrzyk wzdyma,
Słońko parzy, świecąc cudnie,
Toć daleka jeszcze zima!
Toć na śniegi mroźne grudnie!

Ale w wierze niepożytej
Nie zawaha się na chwilę,
Bo, co spojrzy na błękity,
Coś mu w sercu szepce mile:

Niech cię trudność nie przeraża,
Kto nie sieje — ten nie zbiera,
Szczera wiara cuda stwarza,
Góry nosi wiara szczera!

Już przybliży się południe,
Nagle: istne dziwowiska!

Patrz, młynarzu, jakże cudnie
Bliski wzgórek srebrem błyska.

Na szczyt wzgórza młynarz bieży
I przykłęka oniemiały,
A tam śniegu obrus leży,
Obrus śniegu, zimny, biały.

Cud się spełnił z woli nieba,
Więc ku czci Jej nieustannej,
Teraz prędko, prędko trzeba
Stawiać kościół Marii Panny!

V

Jakże pilnie się zwijają
Młynarzowi robotnicy!
Mija miesiąc — mury stają,
Biegnie w niebo krzyż świątnicy.

Mija drugi w pracy Bożej, —
Już i wieża w górę pnie się;
Każdy tydzień coś dołoży,
Każdy tydzień coś przyniesie.

Młynarz złota nie żałuje,
Hojnie sypie dukatami,
Sam pomaga, sam pilnuje,
Sam się trudzi z murarzami!

Aż przyjemnie patrzeć na to,
Aż człękowi serce rośnie!
Przeminęło śliczne lato,
Jesień wiatrem łka żałośnie.

Lecz robota wre na brzegu,
Choć i deszcze z nieba cieką,
Tam, gdzie widniał obrus śniegu,
Na pagórku ponad rzeką.

Mknie na Wisłę pieśń radosna,
Brzmi w tej pieśni Boża chwała,
A gdy przyszła nowa wiosna
I kwiatami świat ubrała,

W pewien złoty blask poranny,
W dzień Jej chwale poświęcony,
Stanął kościół Marii Panny
I zagrały z wieży dzwony.

VI

Od kościoła w dzień niedzieli
Idzie orszak rozśpiewany,
To nasz młynarz się weseli,
Radby prawie skoczyć w tany.

Uśmiechnięta młynarzowa
Dzieciąteczko śliczne tuli, —

Niechże zdrowo im się chowa,
Niech ich kocha jak najczulej!

Wielkiem szczęściem błyszczą oczy,
Duch wzwyz leci, szczęściem zdjęty...
Tak się spełnił sen proroczy,
W dawnych czasach wiary świętej...

Bazyliszek

W KUŹNI PŁATNERZA³⁰

W kuźni płatnerskiej imćpana Melchiora Ostrogi robota wrzała aż miło. Czeladzie pracowali nad wykończeniem przepysznej zbroi rycerskiej dla Jego Miłości pana kasztelana płockiego, a dwóch chłopaków dęło w wielkie miechy, podsycając ognisko w ogromnym kominie. W płomieniach purpurowych i złotych tego ognia sam we własnej osobie imćpan Melchior Ostroga, świętny mistrz sławetnego płatnerskiego cechu, trzymał w cęgach potężnych sztabę żelazną, aby ją za chwilę na miecz na kowadle przekować.

Miecz ten, wraz z pancerzem, z hełmem, z naramiennikami i nagolennikami stanowił właśnie całkowity rynsztunek bojowy, po który pan kasztelan miał dziś — jutro przyjechać.

A cudnaż to była zbroica! Z najprzedniejszej stali, wypolerowanej, jak zwierciadło, pokryta nabijaniami ze szczerogo srebra, z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej, przesłiznie w złocie wyimaginowanym, i z krzyżem husarskim na kołnierzu.

Miało to być prawdziwe arcydzieło przesławnej sztuki płatnerskiej, i niepomaha chlubił się nim już z góry mistrz Melchior.

W kąciuku kuźni, za wielką kupą żelastwa, bawiło się dwoje dzieci: czarnowłosego chłopczyka i złocistoloka dziewczynka. Było to rodzeństwo, dziatwa imćpana Ostrogi. Chłopczyk, jako to chłopczyk, rycerską znalazł sobie igraszkę: z kawałka cienkiego żelaza szablę krzywą, niby to turecką, uczynił i w fechtach jął się wprawiać, jak żołnierz. Ale dziewczynka, zapatrzona z początku w szermierkę braciszka, znudziła się niezadługo, boć co tam panienkę wojowanie obchodzi.

— Maćku! — zawołała na brata. — Chodźmy już stąd na Rynek; w Rynku tak wesoło i gwarno, słoneczko świeci; pobiegamy, przyjrzymy się kramom³¹ i towarom.

— Czekać-no, Halszko, jeszcze ano kilka cięć krzyżową sztuką przypomnę i pójdę z tobą, kiedy chcesz koniecznie; choć mnie i w kuźni dobrze: tyle tu ciekawych rzeczy: kopii³², kolczug³³, bułatów³⁴.

Machnął raz i drugi szabelką, cisnął ją na ziemię i zabierali się ku wyjściu.

Spostrzegł wychodzące dzieci mistrz Ostroga i przywołał je do siebie.

— A gdzie to, malcy?

— Na Rynek, tatuńciu.

— A po co?

— Popatrzeć, pobiegać, światu Bożemu się przyjrzyć.

— Zgoda. Ale uważajcie na siebie i na obiad się nie spóźnijcie do matki. I jeszcze jedno: niech was ręka Boska broni chodzić na Krzywe Koło do zburzonego domostwa. Niedobre sprawy się tam dzieją. Coś straszny, coś jęczy. Jeszcze by was, strzeż Panienko Najświętsza, złe porwało!

— Ja się niczego nie boję, tatuńciu! — zuchowato zawołał Maciek.

³⁰płatnerz — rzemieślnik wyrabiający zbroje, hełmy itp. [przypis edytorski]

³¹kram — stragan, stolik, z którego sprzedaje się towary. [przypis edytorski]

³²kopia — był to rodzaj potężnej włóczni używanej przez konnych rycerzy. [przypis edytorski]

³³kolczuga — był to rodzaj lekkiej zbroi, wykonanej z połączonych ze sobą w rodzaj sieci metalowych kółek. Niekiedy na kolczugę zakładano dopiero zbroję właściwą, wykonaną z odpowiednio uformowanych płyt metalu. [przypis edytorski]

³⁴bułat — była to w dawnej Polsce nazwa szabli tureckiej albo perskiej, wykonanej z bardzo twardej i sprężystej stali. [przypis edytorski]

— A ja się wszystkiego boję, tatuńciu! — zapiszczała cieniutko Halszka. — I nie pójdziemy!

— No, to bądźcie mi zdrowe, dzieciaki!

NA STARYM RYNKU

Na Rynku wrzask i harmider. Tłum w barwnych ubiorach krąży dokoła Ratusza, który dumnie wznosi się pośrodku placu. W Ratuszu na dole kramnice bogate, dostanie w nich, czego dusza zapragnie. Tu sklepy ormiańskie z tkaninami tureckimi, haftowanymi złotem i srebrem, z dywanami perskimi i indyjskimi szalami; tam Szkot sukniem i płótnem zamorskim handluje; ówdzie poważny Turek z długą brodą i z cybuchem³⁵ w ustach zasiadł za ladą, na której figi, daktyle, rodzynki, bakalie przeróżne stosami się piętrzą, aż ślinka idzie, a jeszcze gdzie indziej Niemiec, czy Holender zabawki ma takie, łątki, czyli lalki, koniki, piłki, że aż oczy bolą patrzeć i chciałoby się mieć to wszystko na własność.

Maciuś i Halszka przewijają się wśród ludzkiej gromady zrećznie i szybko, jak dwa piskorze³⁶; sami nie wiedzą, na co spojrzeć. I to wabi, i to nęci. Wszędzie jest tyle piękności, że można by rok chyba cały po Rynku wędrować i jeszcze by się wszystkiego nie zobaczyło.

Aż ci tu nagle zahuczy bębenek, zaświszczy piszczalka, talerze blaszane zadzwieczą. Co to takiego? A to Cygan, czarnokudły, ciemny na gębie, uczonego niedźwiedzia na łańcuchu prowadzi. Cóż to za niedźwiedź! Boże miły! Wszystko umie, wszystko rozumie. Gada ci Cygan do niego jakimś łamanym językiem, z kiepska po węgiersku, a ten robi, co mu każą, ani się namyśli.

— Miszka! Ukłoń się ładnie jasno wielmożnym państwu!

Niedźwiedź się kłania.

— Miszka! Jak stare baby wodę z rzeki noszą?

Niedźwiedź dwa wiadra na drągu na plecy bierze i lezie taczając się z boku na bok, jak pijany.

— Miszka! Jak młode panienki na weselu tańczują?

I niedźwiedź nuż w podrygi, a w łamańce. Boki zrywać ze śmiechu!

Gdy się tak Maciek i Halszka zwierzowi mądrymu przypatrują, z nagła ktoś im ręce na oczach położył i ciekawy widok zasłonił.

— Zgadnijcie, kto to taki? — ozwał się głosik rzeźwy, wesoły, radosny.

— Waluś! Waluś! — ucieszyło się rodzeństwo. — Poznaliśmy cię od razu po głosie! Ale odsłoń—no już nam oczy i spozierajmy razem na niedźwiedzia.

Odwrócili główki: jakoż był to w istocie Waluś Klepka, synek dziesięcioletek imćpana Pietra Klepki, bednarza³⁷ z Zapiecka.

Waluś, dawny ich znajomy, miły i zabawny chłopczyk, jedną wielką miał wadę: urwis był z niego okrutny. Psocił i broił co niemiara; rady sobie z nim rodzice dać nie mogli. Obiecywał poprawę, przyrzekał posłuszeństwo, ale gdzie tam! Za parę dni — co dni! — za kilka godzin znów jakąś sztukę wypłatał. Niewytrzymanie ludzkie z takim wiercipiętą!

Niedźwiedź odprawił swoje widowisko, Cygan do czapki sporą kupkę nazbierał szelągów³⁸, pomiędzy którymi gdzieś i srebrny grosz zabłysnął — i ruszyli dalej.

A ruszyli właśnie, jak na nieszczęście, w stronę Krzywego Koła.

Trójka malców powlokła się za gromadą, ale, gdy przechodzili koło zwalisk odwiecznego domostwa, o którym płatnerz wspominał, Waluś zatrzymał Maćka i Halszkę.

— Poczekajcie — szepnął tajemniczo — coś wam powiem, coś pokażę.

— No co? No co? — zaciekały się dzieci.

— Oto to, żebyśmy zeszli po tych schodach, co widzicie, do piwnic starego domu.

— Co ty gadasz, Walusiu? — zawołała Halszka. — Jakże to można, choćby żartem, mówić o tym. Toć—że tam straszny! Tatusz powiadali.

Miasto, Tłum

Teatr

Dziecko

³⁵cybuch — część fajki łącząca ustnik z główką, w której znajduje się tytoń. [przypis edytorski]

³⁶piskorz — ryba słodkowodna o zwinnym ciełe. [przypis edytorski]

³⁷bednarz — rzemieślnik wyrabiający różne naczynia z drewna, w tym np. beczki. [przypis edytorski]

³⁸szeląg — srebrna moneta, która w XIV wieku była bita i wprowadzona przez Krzyżaków. [przypis edytorski]

— Ehe! Straszy, straszy... Bajki ze strachami! A ja wam mówię, że tam są skarby zakłete. Zazierałem w piwnicę wczoraj w południe, to powiadam wam, coś tak błyszczało, gdy słońko zajrzało do wnętrza, że aż mnie oczy zabolaly. Ani chybi: złoto!

Maciek się zastanowił.

— A może by zniżyć³⁹ na chwilę, a skarby matusi i tatuńcowi przynieść. Tożby się ucieszyli! Jak myślisz, Halszko?

— Ja nie znijdę! — rezolutnie zakrzyknęła Halszka. — Nie znijdę za nic na świecie!

— Och, ty mały tchórz! — zaśmiał się Waluś. — Nie schodź sobie, jeśli nie chcesz! My dwaj pójdziemy, prawda, Maciusiu?

I posunął się ku schodom, widniejącym z ulicy, a Maciek, że to był chłopak odważny i śmiały, za nim.

— Kiedy tak — na wpół z płaczem zawołała Halszka — to i ja pójdę; nie opuszczę cię przecież, braciszku! Niech się dzieje wola Boska!

— I nie pożałujesz, Halszko, pełny fartuszek dukatów⁴⁰ ci nasypię. A teraz — schodźmy do piwnic!

I poszli.

W LOCHACH ZWALISKA

Schody były drewniane, połamane i zepsute, a niektórych stopni brakło już zupełnie, tak, że trzeba było często skakać ze stopnia na stopień, pomijając otwierające się pomiędzy nimi luki. Dość uciążliwa była to droga, zwłaszcza, iż zaraz niedaleko od wnijścia⁴¹ załamywały się schody i ciemność ogarnęła Walka, Maćka i Halszkę.

Wprawdzie niewielkie światelko migotało w oddali: było to zapewne okienko piwniczne, wychodzące na Brzozową, bo tyły domów z Krzywego Koła na tę właśnie ulicę miały widok, ale światelko to było dalekie i niepewne, ile że okienko musiało być brudne i pajęczyną zasnutę.

Waluś szedł przodem, o kilka kroków przed rodzeństwem; dobrej był myśli i podśpiewywał sobie wesoło, nie przeczuwał biedaczek, co go spotka za chwilę.

Tak idąc ostrożnie i pomału, zeszli nareszcie do lochu i znaleźli się w wielkiej, sklepionej piwnicy. Pod ścianami jej stały rozmaite rupiecie: stare okna, futryny, drzwi i różne nieużyteczne graty. Po prawej stronie piwnicy widać było, uchyloną nieco, żelazem okutą furtkę od dalszych zapewne lochów.

— Maćku, Halszko! — rzekł Waluś, a głos jego dziwnie ponuro rozbrzmiał w głębokościach podziemia. — Kiedyśmy tu już zeszli, to idźmy-ż i dalej, spenetrujemy całe zwaliska, a skarb znajdzie się na pewno.

— Walusiu, mój Walusiu! Proszę cię, chodźmy już na górę — rzewliwie zawołała Halszka. — Co nam po skarbach! Wróćmy! Ja się czegoś lękam okropnie.

— I ja bym radził wrócić — poważnie rzekł Maciek. — Dalszej drogi nie znamy; kto wie, co może być za tą furtką? Rodzice i nasi i twoi niespokojni będą. Czemuż ich martwić?

— A ja jednak pójdę i wy pójdziecie ze mną! — krzyknął zapalczywie Waluś. — Co mi tam wszystkie bajdy o strachach! O! Raz, dwa, trzy! Już idę!

I powiedziawszy to, podbiegł do furty zamczystej, szarpnął ją, otworzył — i nagle, jak piorunem rażony, runął na ziemię, jak długi.

Co to się stało?

Z otwartej czeluści drugiej piwnicy buchnęło zgnilizną i w zielonawym świetle, przypominającym blask świętojańskich robaczków, Maciek i Halszka ujrzeli okropnego potwora. Był to niby kogut, niby wąż. Głowę miał kogucią z ogromnym purpurowym grzebieniem w kształcie korony, szyję długą i cienką, węzową, kadłub pękaty, nastroszonymi czarnymi piórami pokryty, i nogi kosmate, wysokie, zakończone łapami o ostrych olbrzymich pazurach.

Ale najstraszniejsze były oczy potwora: wylupiaste, okrągłe, do sowych ślepiów podobne, jarzące się to czerwono, to żółto; oczy te, na szczęście, nie widziały Maćka i Halszki, utkwiała je bowiem poczwara w ciało leżące na ziemi i nieżywego już biednego Walusia.

³⁹zniżyć — zejść. [przypis edytorski]

⁴⁰dukat — złota moneta europejska używana w XIX w. [przypis edytorski]

⁴¹wnijście — wejście. [przypis edytorski]

— Bazyliszek! — szepnął drżącym głosem Maciek. — To bazyliszek, siostrzyczko; schowajmy się, schowajmy czym prędzej!

I po cichutku, po cichutku, trzymając się za ręce, dzieci na paluszkach posunęły się ku ścianie i wślizgnęły się za wielkie drzwi o mur prastary oparte.

W tym ukryciu, bezpiecznym na razie, Maciek począł szeptać siostrzyczce do uszka:

— To bazyliszek! Słyszałem o nim od tatuńcia. Sroga to stwora! Na kogo spojrzysz — wzrokiem zabije! Tak zabił Walusia. Stójmy tu cicho, Halszko, stójmy cichutko...

— Boże, mój Boże! — zakała Halszka. — Co to będzie? Co się z nami stanie? Pomożemy tu przyszedł? Pomożemy tu przyszedł? Ja chcę do domu!

— Uspokój się, siostrzyczko — szeptał Maciek — wrócimy do domu, jeśli Bóg pozwoli; ale teraz chodzi o to, żeby nas bazyliszek nie spostrzegł, bo jak zobaczy i spojrzysz na nas — wszystko przepadło: umrzemy!

— Maćkuuuu! Maaćku! Halszko! Halusiu! — rozległo się nawoływanie z ulicy — Maaćku! Haaalszko! Gdzie wy jesteście? Obiad gotowy! Obiad gotowy!

Przeżalone dzieci poznały głos Agaty, ale się odezwać nie śmiały.

Bazyliszek odwrócił łeb grzebieniasty, jeszcze straszliwiej najeżył pióra i jaskrawymi ślepiami spojrzął w stronę schodów.

Na schodach stanęła stara Agata, a za nią, w ulicy, widać było gromadkę mieszczanek i mieszczan.

— Tu zeszyły, tu zeszyły na pewno — ozwały się głosy na górze — musiały się zabłąkać w podziemiach; nie schodźta, Agato, bo was jeszcze jakie licho zadusi!

Ale Agata, poczciwa stara służąca, już schodziła do lochu — i oto zaledwie zeszła na dół, zabrzmiał jej okrzyk, okropną trwogą wezbrany, i głucha, posępna cisza zaległa znowu piwnicę.

To płomienisty wzrok bazyliszka uderzył w nieszczęsną i trupem ją na miejscu położył.

Gromadka przed schodów pierzchnęła⁴² w Rynek i w przyległe uliczki, roznosząc wieść okropną na miasto. Skamieniałe z przerażenia rodzeństwo przytuliło się do wilgotnego muru, trzymając się konwulsyjnie za rączki, a bazyliszek rad ze zniszczenia, jakie uczynił, począł się przechadzać po lochu tam i z powrotem, tam i z powrotem. Wydostać się z piwnicy nie było sposobu!...

U CZAROWNIKA

— Pani Ostrożyno! Pani Ostrożyno! Dzieci wam przepadły! Dzieci wam w lochach zginęły!

— Jezusie! Maryjo! Co takiego! Co wy mówicie, ludzie? Gdzie? Jak? Gadajcie!

— Ano, polazły do piwnic na Krzywym Kole i, musi, bies⁴³ im główki ukręcił, niebożętom!

— Chrystusie cudowny u Fary! Ratuj! Wspomagaj! — Skąd-że wy wiecie to wszystko?

— Widzieli szewczyki z przeciwka, jak dzieci z Walkiem od Klepki schodziły w podziemia, a potem wasza Agata wołała je, wołała, aż zeszła do piwnic — krzyknęła okropnie — i już nie wyszła! Słyszeliśmy!

— Agatę ja posłałam, bo dzieci nie wracały. Boże wielkiego miłosierdzia, bądź miłościw mnie grzesznej! Co ja tu pocznę, nieszczęsna?!

W przedsienu uczynił się rumor i przedzierając się przez ciżbę wpadł do alkierza mistrz Melchior. Błady był płatnerz i drżący, bo już dowiedział się był⁴⁴ w kuźni o srogim ciosie, jaki go ugodził. A Maćka i Halszkę miłował ponad wszystko, ponad życie własne!

— Co robić, Melchrze, co robić? — biadała Ostrożyna. — Ratujmy-ż nasze maleństwa kochane! Ślubuję Ci, Panie Jezu, srebrne serce złożone pod Twoje nóżki najświętsze, jeno dopomóż nam w tym strapieniu!

Z gromady wysunął się sędziwy rajca⁴⁵ miejski, imćpan Ezechiel Strubicz, mąż mądry i stateczny, znany całej Warszawie z dobroci i z przywiązania do dziatwy staromiejskiej.

⁴²*pierzchnęła* — uciekła. [przypis edytorski]

⁴³*bies* — diabeł. [przypis edytorski]

⁴⁴*dowiedział się był* — Forma czasu zaprzeczonego. Czas ten nie jest używany we współczesnej polszczyźnie. [przypis edytorski]

⁴⁵*rajca* — dawny radca miejski. Stanowisko to piastowane było w dawnej Polsce. [przypis edytorski]

Brat, Siostra

Matka, Ojciec

— Co robić? — powtórzył. — Ja wam poradzę, co robić: walcie, jak w dym do czarownika na Piwną. Któż jak nie on lek znajdzie na waszą troskę skuteczny? On się zna na sprawach ziemskich i zaziemskich, boć to i doktor, i alchimista, i astrolog, i człek, co po uszy w księgach starych siedzi. Ba! Skrzydła ponoć zmajstrował i nocami na nich po powietrzu lata.

— Walcie do czarownika! Walcie do czarownika! — wrzasnęła gromada. — On pomoże, on dopomoże! Dobra rada! Przednia!

— Najprzedniejsza — przytaknął strapiiony rodzic. — Bóg wam zapłać, Strubiczu! Chodź, żono, idziemy na Piwną.

— I ja z wami — imćpan Strubicz na to — a nuż się jeszcze uda Maćka i Halszkę odszukać.

— Daj-że to, Matko Boska Częstochowska — zapłakała Ostrożyna. — Niech się tak stanie!

Na Piwnej, na czwartym piętrze pod samym dachem wysokiego narożnego domu, mieszkał sławny i uczony doktor, dominus Hermenegildus Fabuła, znany nawet na dworze króla jegomości.

Nie był to, prawdę mówiąc, czarownik, tylko wielce znamienity lekarz i człek we wszystkich kunsztach⁴⁶ i naukach wyzwolonych doświadczony. Jeno gmin warszawski, widząc jego prawie cudowne kuracje, i obserwując z daleka tajemnicze praktyki, mienił go, w prostocie swojej, być czarnoksiężnikiem, z mocami nadprzyrodzonymi mającym ścisłą styczość. A że pan rajca Strubicz czarownikiem go nazywał, to jeno tak tylko, aby ludowi na poprzek nie stawać, który lubi rzeczy niezrozumiałe i rad ku cudowności się obraca, samą mądrość ludzką lekce sobie ważąc i zgoła postponując.

W obszernej komnacie o łukowym sklepieniu siedział za wielkim stołem, zawalonym księgami i pergaminami, człeczek maleńki, chuderlawy, wyschły, o licu poźółkłym, pomarszczonym, jak pieczone jabłko; ale źrenice w tej twarzy, ogromne, czarne, jarzyły się, jak pochodnie gorejące, a taką miały moc i potęgę te oczy, że, gdyś w nie spojrział, zdawało ci się, iż na wielkoluda spozierasz, i mimowiednie budziły się w tobie lęk, podziw i uszanowanie dla tej niepozornej, a jednak imponującej postaci.

U sufitu komnaty wisiał wypchany krokodylek łokciowy⁴⁷, w kącie stała mumia egipska, na oknie w słojach rozlicznych pławiły się ropuchy, węże, padalce, robaki jakies zamorskie. A wszędzie, gdzie spojrział, księgi, księgi i księgi.

Gdy mistrz Ostroga z żoną i z imć panem rajcą Strubiczem weszli do doktora Fabuli, ów podniósł oczy od foliantu⁴⁸, w którym coś czytał z ciekawością i zadowoleniem ogromnym, bo aż się uśmiechał radośnie, ale, zobaczywszy wchodzących, wstał, obciągnął swoją czarną szatę, co mu się pofałdowała na cieple, i spytał:

— A czego to waćpaństwo życzyście sobie ode mnie?

Tedy Ostrożyna z płaczem a narzekaniem wielkim opowiedziała całą sprawę, a gdy skończyła i chlipiąc błagać poczęła o pomoc i ratunek, dominus Hermenegildus Fabuła tak rzecze:

— Wiem ci ja dobrze, co było przyczyną zaguby waszmość państwa dziełek, bom właśnie w tej księdze o podobnych przypadkach traktat wertowałem. Oto, ani mniej, ani więcej, tylko stwórz najniebezpieczniejszy i najszkodliwszy na ziemi, który się zwie: bazyliżek.

— Bazyliżek? — zakrzyknęli w popłochu Strubicz, Ostroga i Ostrożyna — bazyliżek! Tedy już nadaremne wszystkie trudy i starania nasze!

— Z trwogi waszej wnoszę, iż waćpaństwu wiadoma jest natura owego zwierza i to, iż on wzrokiem swoim wszelkie żyjące stworzenia zabija. Alic Bóg jest wielki i nadziei do ostatka tracić człekowi wierzącemu nie wolno. A choćby wreszcie i pomarły już dzieteczki wasze, toć trzeba je wydobyć z piwnicy, aby przecie pogrzeb chrześcijański mieć mogły; bazyliżka zasię ubić należy koniecznie, boć niejedna jeszcze ofiara od ślepiów jego zabójczych na śmierć pewną pójdzie, ani chybi! Póki ta bestia przeklęta żywie, Warszawa spokojności nie zazna!

— Jakże to uczynić, mężu uczony? — zapyta Strubicz.

— Jakże to uczynić? Jakże to uczynić? — zawołają Ostroga i Ostrożyna.

⁴⁶kunszt — sztuka, umiejętność. [przypis edytorski]

⁴⁷krokodylek łokciowy — krokodylek długi na łokieć, tj. ok. 60 cm. [przypis edytorski]

⁴⁸foliant (daw.) — księga. [przypis edytorski]

Czary, Lud

Książka

— Jest sposób — odpowie Hermenegildus Fabuła — jest taki sposób, jeno tak trudny i niebezpieczny, że nie wiem, azali się znajdzie kto w tym tu mieście, co by się ważył na takie przedsięwzięcie.

Oto trzeba, aby do lochu zeszedł człowiek, całkowicie obwieszony zwierciadłami; gdy bazyliszek spojrzy w nie i siebie zobaczy, sam się własnym wzrokiem zabije, a tak uwolnilibyśmy od potwora i tę Warszawę umiłowaną i całą przesławną Rzeczpospolitą.

— Sposób jest dobry i pewny, ani słowa! — wyrzeknie Strubicz. — Ale skąd wziąć takiego śmiałka, co zdrową głowę pod ewangelię położy⁴⁹?

— Tak, tak — zajęknie Ostrożyna — nie ma już takich ludzi na świecie!

Nagle do komnaty Fabuli dobiegł ponury głos farnego⁵⁰ dzwonu, a w ślad za tym przejmującym dźwiękiem, ogromny gwar tysięcznego tłumu. Imćpan Strubicz wychylił się przez okno.

— Mam! mam! — zakrzyknął radośnie. — Mam takiego człowieka! Kumie! Kumo! Za mną!

— Bóg zapłać, uczony mężu! Bóg zapłać!

I już ich nie było w komnacie.

SKAZANIEC

Od Rynku w stronę Piekielka zdązał ponury, choć jaskrawy orszak. Przodem szła straż miejska z halabardami, za nimi „bracia pokutnicy” w długich ciemnych opończach, z twarzami osłoniętymi rodzajem maski sukiennej, w której wycięto jedynie otwory na oczy; dalej dostojnie stapał imćpan pisarz miejski ze zwojem pergaminu w ręku, za panem pisarzem asysta z urzędników sądowych złożona, wreszcie dwie główne osoby pochodzą: skazaniec, niemłody już, brodaty mężczyzna w nędznej odzieży, ze związanymi w tyle rękoma, i kat, olbrzymi, rozrosły drągał, cały w czerwieni, z potężnym błyszczącym mieczem i z dwoma butlami, czyli pacholkami. Po bokach, z przodu i z tyłu orszaku cisnęło się mrowie nieprzeliczone warszawskiego pospólstwa, uliczników, urwisów i wszelakiej hałustry, ciekawej okropnego widowiska.

Już pochód stanął na placu, Piekielkiem zwanym, gdzie pośrodku, na czarnym suknie, widniał pieńek, miejsce stracenia; już pan pisarz miejski odczytał nosowym głosem wyrok, brzmiący: iż Jan Ślązak, krawczyk wędrowny, oskarżony o zabójstwo swego towarzysza podróży, na gardle ma być ukaran i mieczem ścięty; już skazaniec klęknął przy pieńku i głowę na nim położył, a kat mieczem straszliwym błysnął pod słońce, gdy nagle... gdy nagle imćpan Ezechiel Strubicz z mistrzem Ostrogą przedarł się przez stłoczone tłumy gawiedzi i tubalnym basem zakrzyknął:

— Stójcie! Stójcie!

Kat miecz wzniesiony opuścił, skazaniec zadygotał całym ciałem, a pan pisarz miejski, zdjęte dopiero co okulary z powrotem na nos sążnisty założywszy, niechętnie spojrzął na rajcę, oczekując wyjaśnienia sprawy.

A imćpan Strubicz rozpoczął przemowę:

— Po pierwsze: w imieniu szlachetnego burmistrza miasta starej Warszawy rozkazuję wstrzymać egzekucję! Po drugie: natychmiast rozwiązać winowajcę! Po trzecie: zbliż się, Janie Ślązaku!

Zapytuję ciebie, Janie Ślązaku, któryś jest na śmierć osądzony i nic cię od niej ocalić nie może, azali zgadzasz się zejść do lochu, gdzie przebywa bazyliszek, i zabić oną bestię zjadliwą?

Jeżeli to uczynisz — wolny będziesz! To ci przez moje usta sam szlachetny burmistrz i cała wysoka rada miejska solennie obiecuje i przyrzeka.

Zdumiał się wielce imćpan pisarz miejski, zdumiało się pospólstwo, a skazaniec, wznosząc dziękczynnie oczy ku niebiosom, odpowie:

— Zgadzam się, przezacny panie, zgadzam się tym łacniej, iż — Bóg mi świadkiem — niewinien jestem zarzucanej mi zbrodni i tak myślę, że łaska Pana Jezusowa będzie ze mną.

⁴⁹zdrową głowę pod ewangelię położy — będąc zdrowym, zdecydować się na śmierć, czy choćby zaryzykować życie. [przypis edytorski]

⁵⁰fara (daw.) — kościół parafialny. [przypis edytorski]

Tedy nie mieszkając wiele, powiedli Strubicz i Ostroga skazańca na Ratusz, skąd, obwieszzonego zwierciadłami, zaprowadzono na Krzywe Koło i kazano mu zniżyć do podziemi. Burmistrz, rajce, ławnicy i setki ludu czekały na ulicy, a przed wszystkimi, wpatrzeni chciwie w otwór piwniczny, stali mistrz Ostroga, pani Ostrożyna i dobry rajca Strubicz. Ułynęła chwila — i oto w lochu rozległ się głos przeraźliwy: coś, jakby chrypliwe pianie koguta, jakby świszczący syk węża, jakby śmiech diabelski, a takie to było okropne, że zgromadzonym aż ciarki przeleciały po grzbietach i włosy dębem na głowach stanęły.

— Zabity! Zabity! — zadzwieczał donośnie głos Jana Ślązaka.

— Zabity! — zahuczał tłum. — Bazyliszek zabity! — wichrem pomknęła radosna wieść na Rynek, na Świętojańską, na Piwną, na Brzozową, na oba Dunaje: Szeroki i Wąski, i na całą starą Warszawę.

A na schodach piwnicznych ukazała się postać cała w lustrach, niosąca na ostro zakończonym drągu straszliwego potwora.

Porwał go kat z rąk dzielnego Ślązaka i na Piekielku, na stosie ognistym, ku uciesze tysięcznego ludu, na popiół spalił.

Stało się wszystko tak, jak przepowiedział mądry doktor Hermenegildus Fabuła: bazyliszek spojrzal w zwierciadło i sam się wzrokiem swym jadowitym zatrul i zabil.

Ale pani Ostrożyna, mistrz Ostroga i rajca Strubicz, wzięwszy zapaloną pochodnię, pędem pobiegli do lochu.

— Maćku! Halszko! — wołała matka. — Maćku! Halszko! — wołał ojciec. — Zaliście żywi? Ozwijcie się! Gdzie wy? Gdzie wy?

— My tu, matusiu! My tu, tatuńciu!

I z ukrycia swego, zza wielkich drzwi, o mur prastary opartych, wybiegły dzieci i zdrowe, choć pobladłe jeszcze ze strachu, rzuciły się w objęcia rodziców. O, jakaż radość! O, jakież szczęście! Uściskom i pocałunkom końca nie było, aż imćpan rajca Strubicz, choć taki stary i mądry, płakał jak bóbr i od płaczu się zanosił.

Tak się skończyła przygoda z bazyliszkiem. Przyplacili ją życiem nieposłuszny Waluś i stara, poczciwa Agata. Zwłoki ich, wydobyte z piwnicy, pochowano uroczyście, a rodzina Ostrogów nigdy o nich nie zapomniała.

Co do mężnego Jana Ślązaka, to okazało się, iż on istotnie nie był winien zabójstwa swego kamrata; ten bowiem zjawił się niebawem w Warszawie i opowiedział, że zabłąkawszy się w boru, przebył w nim bodaj miesiąc z górą, aż go węglarze, drzewo w lesie wypalający, przypadkiem znaleźli i do Warszawy, na dobrą drogę skierowali.

Zaden bazyliszek już się więcej w mieście nie pokazał.

Chrystus Cudowny u Fary

I

Był raz sobie prawowity Mazur,
Bitny wojak z dziada i pradziada,
Gdy wróg Polsce pokazywał pazur,
On, bywało, na rumaka siada.

Goni w polu Turki i Tatary,
Okno w oko z poganem⁵¹ się zmierza, —

⁵¹*poganem* — dziś poprawnie: poganinem. [przypis edytorski]

A że człek był staroświeckiej wiary,
Nigdy w bitwę nie szedł bez kaplerza.

Na kaplerzu, co lśnił z napierśnika,
Swe Dzieciątko tuli Boża Macierz,
Gdy w namiocie wojak się zamyka,
Przed kaplerzem odmawia swój pacierz.

Wzlata w niebo duszą chrześcijańską,
Zanim jutro skoczy w boje krwawe,
I wspomina Farę Świętojańską,
Stare Miasto i starą Warszawę.

II

Tam, gdzie domy stoją, jak w ordynku⁵²,
A każdemu jakiś znak dał snycerz⁵³,
W kamienicy „Pod niedźwiedziem” w Rynku
Owy dzielny przemieszkował rycerz.

Widać szarą wstęgę naszej Wisły
Z okien jego izdebki podniebnej,
To słoneczne blaski na niej błysły,
To ją księżyc opromienia srebrny.

Aż tu kiedyś, w wiosenne świtanie,
W pełnym kwiatów i piosenek maju,
W okna — trąbek uderzyło granie
I krzyk ludu: „Wojna! Turczyn w kraju!”

Co tu myśleć, mościpanie, długo!
Dźwiczą szable, rzą bojowe konie;
Wojak wiernym był ojczyzny sługą,
Więc, jak inni, walczy w jej obronie.

III

Dni żołnierskich zmienne są koleje:
Sława błysnie, kulka żebra zmaca,
To się dobrze rycerzowi dzieje,
To się szczęście od niego odwraca.

Pod srebrzystym chorągwanym ptakiem
W mnogich walkach mężnie się potyka,
Aż raz runął z rozciętym szyszakiem⁵⁴
I w tureckie poszedł, biedak, hyka⁵⁵!

Jakże ciężko w pogańskiej niewoli
Swobodnemu cierpieć Polakowi;
Jak to serce od pęt wrażeń boli, —
Tęgo żadnym słowem nie wypowie!

Niechby raczej zabiły go kule,
Niż ma szarpać poniewierka taka;

Wojna, Wróg

Żołnierz

Niewola

⁵²w ordynku — w szeregu. [przypis edytorski]

⁵³snycerz — rzemieślnik zajmujący się rzeźbieniem w drewnie. [przypis edytorski]

⁵⁴szyszak — rodzaj hełmu. [przypis edytorski]

⁵⁵poszedł... w hyka — przen.: trafił do niewoli, został związany hykami, czyli sznurami. [przypis edytorski]

Nad Bosforem, w dalekim Stambule,
W utrapieniu płyną dni wojaka.

IV

Że Polacy do koni zwyczajni, —
Naród ziemian i naród wojaków, —
Służy Mazur przy sułtańskiej stajni
I arabskich pilnuje rumaków.

Polak

Konie ścigle, jak wiatr, a rozumne,
A tak zwinne, jak panienka z tańca, —
O, mój Boże! daj, nim pójdę w trumnę,
Takim koniem zdeptać łeb pohańca⁵⁶!

Od świtania już na służbie swojej,
Co wojenkę na pamięć przywoździ,
Rycerz karmi, czyści je i poi,
Po podwórku pałacowym wodzi.

A był jeden siwek między niemi,
Co, jak pies, się przypodobać umie,
Na grzbiet skoczysz — ledwo tyka ziemi
I, jak człowiek, głos ludzki rozumie.

V

Pędzą konie, co rano, aż dudni,
I co wieczór, gdzie je wojak poi,
A na placu przy stajennej studni,
Boże! Cóż to za figura stoi?

Wróg, Religia

Aż się język w ustach onieśmiela!
Aż, jak lodem, krew się w żyłach ścina!
To Pan Jezus! To krzyż Zbawiciela!
Splugawiony ręką poganina!

Na znak wzgardy złe niewiernych dłonie,
Bijąc posąg ze złością przeklętą,
Do nóg Zbawcy przywiązują konie
I śmigają biczem przez twarz świętą.

Tak codziennie o świcie i zmroku
Czerń nad krzyżem znęca się szalenie,
Aż łzy, zda się, błyszczą w Bożem oku,
Aż pierś z drewna podnosi westchnienie.

VI

Jakże płacze Mazur prawowity,
Pełny wiary rycerz chrześcijański,
Nad bluźnierstwem, co bluzga w błękity,
Nad Postaci pohańbieniem Pańskiej!

Tak codziennie o świcie i zmroku
Czerń nad krzyżem znęca się szalenie,

⁵⁶pohańca — poganina. [przypis edytorski]

Aż łzy, zda się, błyszczą w Bożem oku,
Aż piers z drewna podnosi westchnienie.

Niżli patrzeć na te krzywdy Boże,
Żywym ogniem wolałby się spalić,
Aż już dłużej zniesć męki nie może —
I krzyż musi od wgardy ocalić!

Więc, odziany lachmany nędznymi,
W noc, co blaskiem gwiazd złotych nie płonie,
Pod krzyż biegnie — wydziera go z ziemi —
I w głąb studni krzyż ciska: niech tonie!

Niech on raczej zgnije w czystej wodzie,
Niżby miał się wdrygać od krzywd wielu,
O, Jezusie! Jużes na swobodzie,
Jużes teraz wolny, Zbawicielu!

VII

Cicho, cicho niewolnik szczęśliwy
Na sen wraca — już nic go nie boli,
A wtem zarzy arabski koń siwy,
Jego wierny przyjaciel w niewoli.

I natchnienie w myśl więźnia uderzy,
Do powrotu mu drogę wskazuje,
I arabczyk już bieży, już bieży,
Rozdął chrapy ogniste: step czuje!

Dzień po dzionku, przez kraje, przez obce,
Dzielny rumak, jak burza, przelata;
Aż graniczne widnieją już kopce
I znajomy, rodzinny kąt świata.

Ojczyzna

Twarz tu słońca, jak nigdzie, świetlana,
Kwiaty pachną, że tylko je zbierać!
To ojczyzna! to Polska kochana!
Gdzie żyć miło i miło umierać!

VIII

Siedzi wojak w starym domu, w Rynku,
Z okna izby na Wisłę pogląda,
O swym zbożnym wspomina uczynku
I krzyż tamten widzieć mu się żąda.

Noc mu owa przed oczyma stawa
I ucieczka z kraju tureckiego, —
Aż tu krzykiem zahuczy Warszawa
I ku Wiśle tłumy ludu biega.

Wyjdzie wojak z swojej kamienicy
I ku rzece przeciska się z trudem:
Tłum na Rynku, tłum w każdej ulicy
I pobrzeże wypełnione ludem.

Złotem słońcem goreją niebiosy
Nad Warszawą zatłoczoną ściśle,

Zewsząd słycać zadziwione glosy
I wołania: „Cud! cud! cud na Wiśle!”

IX

A na Wiśle, w tej rannej godzinie,
W blaskach słońca błyszczący wspaniale,
Krzyż Chrystusów⁵⁷ przeciw wodzie płynie —
I pokorne całują go fale.

Religia, Woda

Wyszedł biskup w połocistej szacie,
Sam pan burmistrz i dostojna Rada,
Dźwięczy miasto w dzwonów majestacie
I dzwonami z modrym niebem gada.

Setki łódek po rzece śmigają,
Lecz dopłynąć nie mogą do krzyża;
Już zbliżają się — widać — zbliżają,
I znów fala odepchnie je chyża.

Czas ucieka na miejskim zegarze,
Kończy słońce swój obieg powrotny,
Sił próbują najlepsi wiosłarze —
A krzyż płynie i płynie samotny.

X

Krzyż z niewoli poznał żołnierz stary.
Na brzeg biegnie, łzy radosne leje,
I przyklęka przed biskupem z Fary
I powiada z Turecczyny dzieje.

Przedmurze
chrześcijaństwa, Religia,
Żołnierz

Więc mu biskup do łodzi sięść każe,
Sam z Najświętszym siada Sakramentem;
O toń biją wiosłami żeglarze
I już — już są przed Obliczem świętem.

A gdy wojak wyciągnął swe dłonie,
By Chrystusa przycisnąć do łona,
Krzyż ku jego pochylił się stronie
I padł w swego obrońcy ramiona.

Widać z lica, że odtąd na wieki
Chce być Jezus z tym grodem w przymierzu
I szept wionął, jak tchnienie, tak lekki:
„Błogosławię cię, polski rycerzu...”

XI

W całym mieście grają wszystkie dzwony,
Wszyscy ludzie weseli i radzi
I w triumfie naród zgromadzony
Krzyż Cudowny do Fary prowadzi.

Szumią z wiatrem cechowe sztandary,
Lśniąc, jak kwiaty, kolorami wiosny,

⁵⁷Krzyż Chrystusów (stpol.) — krzyż Chrystusowy. [przypis edytorski]

A Chrystusa niesie wojak stary,
Taki dumny i taki radosny!

I w kaplicy osobnej, w świątyni,
Co pamięta pierwsze grodu lata,
Mnogie cuda warszawianom czyni
Krzyż z figurą Zbawiciela świata.

My na Jego opiekę się zdajem,
Nic nam wrogi i nic nam złe mary,
Póki czuwa nad miastem, nad krajem
Nasz Pan Jezus Cudowny u Fary!

Zbójcy

Dwieście lat temu Nowe Miasto warszawskie otoczone było wielkimi moczarami i gęstymi zaroślami, w których nierzadko ukrywał się zwierz dziki, tak że zdarzało się nieraz, iż mroźną zimą głodne wilki przybiegały na rynek nowomiejski i wyły po nocach przed jatkami⁵⁸ rzeźników.

W czas takiej to właśnie zimy długotrwałej, w wieczór zawieruchą śnieżną dmący, do jednej z gospód⁵⁹, w pobliżu kościoła Panny Marii, przywłókł się stary, obdarty, skulony z zimna dziad.

Rozejrzał się po izbie obszernej, o gościnę pokornie poprosił, że to — powiada — nie ma się gdzie schronić, a głodny jest taki, iż nogi go już nosić nie zdołają.

Choć żebrakowi źle jakoś z oczu patrzyło, miłosierni gospodarstwo nie odmówili mu przytułku. Jeść dali, pić dali i na ciepłym przypiecku przespać się pozwolili.

Wlazł ci dziadyga za piec, postękał, pokwękał i po krótkiej chwili zasnął widocznie, bo jął⁶⁰ chrapać, aż grzmiało.

A że to noc już na świat boży zapadła, tedy⁶¹ i gospodarstwo⁶², pobożnie odmówiwszy pacierze, do snu się ułożyli, a też i dziewczyna służebna, gdy statki⁶³ zmyła i podłogę zamiotła, wlazła pod pierzynę do swojego łóżka i już, już sen jej padał na oczy, gdy nagle a niespodziewanie, coś ją tknęło, coś jakby zaszeptano: „Nie śpij, dziewucho, czuwaj...”.

Przelekła się dziewczynina, ale nic, czuwa, jak jej ten głos wewnętrzny rozkazał. Modli się po cichutku, w sobie, i czeka, co to z tego będzie.

Minęła tak dobra godzina, a może i więcej, aż ci tu słyszy dziewucha: ktoś się za piecem gramoli. Wyrzała jednym okiem spod pierzyny, niewiele widzi, bo ciemno, ale tak myśli, że to chyba dziad ów zza pieca wylazi.

Jakoż tak było w istocie. Dziad to, przybłęda, na czworakach idzie cichuteńko, podszedł do stołu, podniósł się, świeczkę zapalił, postawił na stole i rozejrzał się wokół.

Panie Boże miłosierny! Straszne rzeczy! Dziadzisko już nie skulone, nie takie stare, jak się wydawało. Wprostował się teraz, zogromniał jakoś, nóż długi a ostry w rękę trzyma, ślepie mu błyszczą jak wilkowi. Zbójca!

Dziewuszyisko zatrzęsało się ze strachu, ale zaraz pomyślała sobie: jak zobaczy, że nie śpię, zabije mnie, trzeba leżeć cicho, ani tchnąć.

A wiedziała też dobrze dziewczyna, co to za świeczka taka: z trupiego loju⁶⁴! Taka świeczka ma tę własność, że póki się pali, nikt ze śpiących w izbie ocknąć nie może; obudzi się dopiero, gdy świeca zgaśnie. Okropieństwo!

Miasto

Czary

⁵⁸jatka — rzeźnia; zakład rzeźnicki. [przypis edytorski]

⁵⁹gospoda — miejsce, gdzie podróżni mogą dostać, za opłatą, nocleg i pożywienie. [przypis edytorski]

⁶⁰jąć (starop.) — zacząć (coś robić). [przypis edytorski]

⁶¹tedy (daw.) — więc, zatem. [przypis edytorski]

⁶²gospodarstwo — tu: gospodarz z gospodynią. [przypis edytorski]

⁶³statki (daw.) — brudne naczynia, które zostały po jedzeniu. [przypis edytorski]

⁶⁴lój — tłuszcz zwierzęcy. [przypis edytorski]

Rozejrzał się tedy ów zbójca, pomedytował chwilę i sunie bez szelestu, jak zły duch, naprzód do gospodarstwa, zobaczyć, czy śpią mocno?

Pochylił się nad nimi, a nóż wzniesiony w garści trzyma, popatrzył, posłuchał: spali.

Więc lezie pomaleńku, wprost ku łóżku dziewczyny służebnej. Uniósł pierzynę z jej głowy, przygląda się, a dziewucha dech zataiła w sobie, ani drgnie. Coś się zbójowi w niej nie spodobało, coś widać, psi syn, zauważył takiego, że nie dowierza; schylił się, nasłuchuje, czy równo oddycha: równo.

Ehe! Nie taki on głupi! Nie dosyć mu na tym! Uszczypnął ją w policzek: nic! Wyciągnął szpilkę z kapoty, ukłął: nic! Jeszcze mu mało!

Wrócił się do stołu, wziął świeczkę, skrada się, a wciąż spoziera na twarz dziewczyny. No! Nie ma co! Śpi!

— Czekaj, bestyjo — powiada — albo ty śpisz, albo nie śpisz; jeśli nie śpisz, to zaraz mi tu narobisz krzyku.

Stanął przy nogach łóżka i nuż bose stopy służącej przypiekać oną świeczką z trupiego loju. Przypieka, aż skóra skwierczy, aż bąble wyskakują. Dziewucha jak nieżywa; ani się ruszy.

— Śpi jak zarżnięta — mruknął zbójca. — Takiego bólu żaden człek bez wrzasku nie wytrzyma.

A ta dziewczyna taką siłę miała i taką wytrzymałość, iż ową mękę śmiało przeniosła, że to niby i jej życie, i jej gospodarstwa poczciwych od udawania, jako⁶⁵ śpi, zależało.

Uspokoił się zbójca, stawia świeczkę na nowo na stole, a sam drzwi cicho, cichutko otwiera i myk na dwór, po swoich kamratów.

Ale już dziewczyna zerwała się z łóżka, na bałykach⁶⁶, bo chodzić nie mogła od bólu okropnego, do furty się dowlokła i żelaznym drągiem ją zawarła⁶⁷.

Jeszcze nie zdążyła wyniść⁶⁸ z sieni, aż ci tu pięciu zbójów za drzwiami staje i chce furtę otworzyć.

Ale! Gadaj mu tam! Otwieraj, kiedy zamknięte! A wylamywać furtę bali się, bo kościół blisko i hałas mógłby kto ze służby kościelnej usłyszeć!

Słysz dziewczucha, jak gadają:

— A mówileś, że otwarte. Czemuś nas zwiódł?

— Nie zwiódłem! Było otwarte! Ino⁶⁹ wiem, jak się to stało: to ta szelma dziewczyna nie spała i furtę zawarła.

— Nie ona szelma, tylko ty szelma, żeś się nie poznał i dziewczuchy nie zarżnął!

— Ano, nie ma co gadać po próżnicy! Na nic dziś cała robotą. Chodźmy do lasu! Ale dziewczusze przy okazji odplacim!

Poszli. A służąca wstała, świeczkę czarodziejską zgasiła, zażęła⁷⁰ łuczywo, zbudziła gospodarstwo i opowiedziała im rzecz całą.

Chorowała długo, a gdy wyzdrowiała wreszcie, przeniosła się aż na Litwę, bojąc się zemsty owych zbójów przeklętych.

Biała dama

I

Stanisław August siadł na tronie,
Głośnie mu „Wiwat” lud wykrzyka⁷¹,
I miecz Batorych ujął w dłonie,
Lecz to nie dłonie wojownika.

PRZYWÓDCA, WALKA,
WŁADZA, WRÓG

⁶⁵jako (śpi) (daw.) — tu: że (śpi). [przypis edytorski]

⁶⁶na bałykach a. na bałyku (daw.) — na czworaka (tj. na kolanach, podpierając się rękoma); por. daw. *bałykować*: raczkować (o dziecku), chodzić na czworaka. [przypis edytorski]

⁶⁷zawrzeć (daw.) — zamknąć. [przypis edytorski]

⁶⁸wyniść (daw.) — wyjść. [przypis edytorski]

⁶⁹ino (daw.) — tylko. [przypis edytorski]

⁷⁰zażęgnąć (daw.) — zapalić. [przypis edytorski]

⁷¹wykrzyka — wykrzykuje. [przypis edytorski]

Nie do pancerza pierś królewska,
Ani do hełmu białe czoło, —
A tu się chmurzy toń niebieska
I groźne wichry szumią wkoło.

Czyha na Polską cudzoziemiec,
Słabnie potęga ojców stara,
W Rzeczypospolitej Moskał, Niemiec
Rządzi się właśnie, jak gęś szara.

Wprowadza wojska swoje wraże⁷²,
Wolność narodu pcha w mogiłę, —
Niech Polak słucha, gdy on każe,
Za nic mu prawo, — on ma siłę

II

Stanisław August krzewi sztuki
I o oświatę dba narodu,
Ale kraj szarpią, jakby kruki,
Sąsiedzi z wschodu i zachodu.

Nie ma kto wydać hasła boju,
Z „Bogarodzicą” grzmiącą w nieba, —
Taki król dobry w czas pokoju,
Teraz Sobieskich Polsce trzeba.

Z nim by poleciał lotem ptaka
Nasz orzeł w polu purpurowym,
Znow pod Grunwaldem zgnieść Prusaka,
Na łeb Moskala bić pod Pskowem!

Lecz dobrze wiedzą źli sąsiedzi:
Król Jan w katedrze śpi krakowskiej,
A na warszawskim Zamku siedzi
Stanisław August Poniatowski.

III

Król Staś w komnacie swej bogatej
Coś tam rozważa, coś tam myśli:
Może mu śnią się sławy kwiaty,
Lub plan „Łazienek” nowych kreśli.

A tu zawzięte wrogi nasze
Ojczyznę dwakroć już rozdarły;
Huczą armaty, lśnią pałasze,
I dzwon grzmi Polsce, jak umarłej.

Kościuszko wzywa, by rwać pęta,
A z nim najlepsze w kraju męża —
I wzyź przysięga leci święta:
„Albo polegnę, lub zwyciężę!”

Lecz po Raclawic bitwie chwackiej
Znowu się sypią klęski krwawe —

⁷²wraże — obce. [przypis edytorski]

Wróg

Wróg

Wojna

I wojsk carowej tłum żołdacki
Wiedzie Suwarów na Warszawę.

IV

Na krwią zbuczonych Pragi wałach
Wre bój zacięty, bój ostatni,
Mrą kanoniery przy swych działach,
Ginie walecznych hufiec bratni.

Ojczyzna, Śmierć
bohaterska, Walka, Wojna

Mężny Jasiński, Korsak dzielny
Już legli — męże wiekopomni! —
Nigdy ich sławy nieśmiertelnej
Wdzięczna ojczyzna nie zapomni!

Suwarów z setki armat wali,
Napiera podłych zbirów zgrają, —
I lecą kule dalej, dalej,
W królewski Zamek uderzają.

Zda się, mur Zamku się rozrywa,
Zda się, dygoce ziemia sama...
Król Staś padł w fotel, twarz zakrywa:
Stanęła przed nim — Biała Dama.

Wizja, Wyrzuty sumienia

V

Na piersiach ranę ma czerwoną,
Z której koralem krew się broczy,
I tak żałośnie drży jej łono,
I tak się łzami srebrzą oczy.

Z gorzkim wyrzutem patrzy w króla,
A jemu serce mrze od trwogi, —
„Tam — szepce widmo — Moskal hula,
Po moich synach depcą wrogi!

We krwi się pławi ma kraina
I w każdym sercu tyle bólu!
Czyjaż to wina? Czyja wina?
Uderz się w piersi, słaby królu!

Mój naród w pęta dziś okuty,
Gdzie spojrzeć — rozpacz, łza i blizna;
Iluż to trzeba lat pokuty,
By wolną była znów Ojczyzna!...”

VI

Polska w niewoli byt swój wlecze,
Trzech ją tyranów uciemieżą,
Rdzewieją w pochwach stare miecze —
I niema pola dla oręża.

Niewola, Powstanie

Ale się naród nie upodli
I łzę ukrywa, co z ócz ścieka,
Obój się z wrogiem co dzień modli
I na wolności jutrznię czeka.

A każdy poryw ku swobodzie,
Krwią bohaterów okupiony,
Skraca twej męki czas, narodzie,
Zbliża odrodzin świt wysniony.

A gdy już zda się, zmartwychwstaje
Słońce wielkości, gloria chwały, —
W warszawskim Zamku w oknie staje
Uroczę widmo Damy Białej.

Ojczyzna, Wolność,
Żołnierz

VII

Zapchany ludem plac Zamkowy,
A wszyscy patrzą w stronę Wisły,
Dumnie wzniesione wolnych głowy,
Bo się kajdany w proch rozprysły.

A tam od mostu pieśni biegą⁷³,
Ach, nasze pieśni to bojowe! —
I obok Zamku warszawskiego
Przeciąga wojsko narodowe

Jeden za drugim hufiec zbrojny,
Piechota, jazda, równym szykiem,
W mury stolicy wraca z wojny,
Z wojny zwycięskiej z bolszewikiem!

Serca w takt biją, wzrok się łzawi,
I triumfalna stoi brama, —
A z okna Zamku błogosławi
Zwycięskim pułkom — Biała Dama!...

Złota kaczka

I

Był sobie szewczyk warszawski. Nazywał się Lutek. Dobre było chłopczysko, wesołe, pracowite, ale biedne, jak ta mysz kościelna. Pracował ci on u majstra jednego, u majstra na Starym Mieście. Ale cóż? Majster, jak majster, grosz zbierał do grosza, z groszy ciulał⁷⁴ talary i czerwonce⁷⁵, a u chłopaka bieda, aż piszczy.

Niby to mu tam pożywienie dawał. Boże, zmiłuj się: wodzianka⁷⁶, kartofle — i tyle! I odział⁷⁷ go, mówi się, ale ta przyodziewa⁷⁸ spadała z Lutka, boć to stare łachy majstrowskie, co ledwo się kupy trzymały. Dość, że w takim sianie i pies by nie wytrzymał, a cóż dopiero człowiek! Gadają mu: Miej cierpliwość, mityguj się⁷⁹, będzie lepiej, poczekaj ino⁸⁰!

Co to lepiej! Kiedy? Rok za rokiem mija, lata lecą, a tu wciąż nędza i nędza.

Bogactwo, Cnota

⁷³biegą — dziś popr.: biegną. [przypis edytorski]

⁷⁴ciulać — po troszeczku, pieczołowicie zbierać. [przypis edytorski]

⁷⁵czerwonce — czerwone złote; rodzaj dawnych monet. [przypis edytorski]

⁷⁶wodzianka — wodnista zupa. [przypis edytorski]

⁷⁷odziać — ubrać. [przypis edytorski]

⁷⁸przyodziewa — ubranie. [przypis edytorski]

⁷⁹mitygować się — powstrzymywać się, panować nad sobą. [przypis edytorski]

⁸⁰ino — tylko. [przypis edytorski]

Znudziło mu się. Uciec chce. Do wojska — powiada — pójdę, żołnierzem będę, może się ta nowy Napoljon⁸¹ gdzie zjawi, to, jak nic marszałkiem zostanę, generałem wielkim, mocarzem.

No nic! cierpi jeszcze, czeka.

Aż ci tu kiedyś na wieczorynkę poszedł do czeladnika jednego, co się niedawno wyzwolił⁸² i wiodło mu się niezgorzej, bo grenadierskie⁸³ buty szył, dla gwardii⁸⁴, dla panów oficerów. Wieczorynka aż miło! Jedzą, piją, gawędzą. Ni z tego, ni z owego, o bajkach się zaczyna, o takich podaniach warszawskich.

I mówi jeden stary szewc, kuternoga⁸⁵:

— Ho! ho! u nas w Warszawie i o pieniądź łatwo i o sławę, tylko trza mieć odwagę i rozum we łbie, jak się patrzy.

Zaciekawil się Lutek, pyta:

— Mówcie, co takiego?

— Ano nic — rzeknie kuternoga — na Ordynackiej, w podziemiach starego zamku, jest królewna taka, zaklęta w złotą kaczkę. Kto do niej trafi, kto ją przydybie⁸⁶ — wygra! Ona mu powie, jak skarby ogromne zdobyć, jak się stać możnym bogaczem, magnatem!

— I gdzie to, mówicie?

— Na Ordynackiej, w lochach starego zamczyska.

— A kiedy?

— W noc świętojańska⁸⁷.

Zapamiętał to sobie nasz Lutek, a do nocy świętojańskiej trzy dni trzeba czekać, nie więcej.

II

Wieczór spadł na gwarną⁸⁸ Warszawę, gwiazdzisty, ciepły, czerwcowy. Na ulicy ludzi jak mrowia. Panienki takie śliczne spacerują, a przy nich kawaleria, młodzi panowie, a głównie — wojskowi.

Tu ulan drugiego pułku, biały z granatem, tu strzelec konny gwardii w mundurze zielonym z złotym, tu piechota liniowa, tu artylerzysta; hej! ostrogi dźwięczą, szable brzęczą, kity migają, aż lubo⁸⁹ patrzeć!

Idzie sobie nasz szewczyk Lutek Krakowskim Przedmieściem, Nowym Światem, wszedł w Ordynacką, przeżegnał się: już blisko!

Spuszcza się Tamką, bo tam właśnie jest wnijście⁹⁰ do lochów ordynackiego zamczyska, idzie, lezie, ale mu coś niesporo⁹¹.

Nie to, żeby się bał: niech Bóg broni! nie lęka się on niczego; tylko tak jakoś, nie łącno mu, ze złym duchem może, wejść w komitywę⁹².

Ano trudno! Raz się zdecydował: wejść trzeba!

Od Tamki, okienka nad ulicą dość nisko, szyb nie ma, ino kraty, ale taki chudzielec, jak wąż się przecisnie.

⁸¹*Napoljon* — (gwarowo zniekształcone): Napoleon; chodzi o Napoleona Bonaparte, cesarza Francji w latach 1804-1814, 1815; wybitnego wodza i prawodawcy; pod jego rozkazami walczyły m.in. polskie legiony Dąbrowskiego, przyczynił się do utworzenia po kilkunastu latach zaborów kadłubowego państwa polskiego, Księstwa Warszawskiego; Napoleon cenil wysoko odwagę i umiejętności żołnierskie, nagradzając je często wysokimi awansami. [przypis edytorski]

⁸²*wyzwolił* — uwolnił spod władzy majstra szewskiego, stając się samodzielnym pracownikiem. [przypis edytorski]

⁸³*grenadierskie* — przeznaczone dla grenadierów, czyli członków wojskowych oddziałów pieszych, których zadaniem było rzucanie granatów ręcznych. [przypis edytorski]

⁸⁴*gwardia* — wojskowe oddziały straży. [przypis edytorski]

⁸⁵*kuternoga* — kulawy, beznogi. [przypis edytorski]

⁸⁶*przydybać* — złapać, schwytać, spotkać (nieprzypadkowo, ale szukając wcześniej lub czekając na okazję do spotkania). [przypis edytorski]

⁸⁷*noc świętojańska* — dawn. noc Kupały, wiosenne pradawne święto obchodzone nocą między 21 a 22 czerwca, potem powiązane z chrześcijańskim patronem świętym Janem (stąd nazwa: święto-jańska) i przesunięte na 23 czerwca. [przypis edytorski]

⁸⁸*gwarną* — pełną gwaru, czyli odgłosów rozmów. [przypis edytorski]

⁸⁹*lubo* — miło. [przypis edytorski]

⁹⁰*wnijście* — wejście. [przypis edytorski]

⁹¹*niesporo* — niełatwo, z trudnością. [przypis edytorski]

⁹²*komitywa* — znajomość, wspólne interesy. [przypis edytorski]

Jazda! Wdrapał się po wystających ceglach do okna, raz, dwa, trzy! W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego! — Właził do wnętrza. Ciemno! zapalił świeczkę — idzie. Kurytarz⁹³ długi, wąski, kręty, prowadzi niżej i niżej. Aż ci po kwadransie może takiej drogi wylazł szewczyk do piwnicy wielkiej, sklepionej, z jeziorkiem jakimś pośrodku.

Przy mdłym światełku świeczki lojowej, którą trzymał w ręku, obaczył Lutek owo jeziorko, — a na nim — Boże drogi! prawdę mówił szewc Kuternoga: złota kaczka pływa, piórkami szeleści.

— Taś, taś! kaczuchno!

I nagle — z kaczki czyni się precudna dziewica: królowna. Włosy złote do ziemi, usta jak maliny, oczy jak gwiazdy, a buzia taka cudna, że — klękajcie narody!

— Czego chcesz ode mnie, chłopczyku?

— Jaśniewielmożna królowno — Lutek powiada, — nic ci ja nie chcę, ino zrobię to, co ty chcesz, abyś rozkazała.

— Dobrze — odpowie księżniczka — tedy ci powiem! Uzyskasz skarby, jakich nikt na świecie nie ma i mieć nie będzie, panem będziesz, bogaczem, jeśli spełnisz co do joty to, co ci powiem.

— Słucham, jaśniewielmożna!

— Oto masz kieskę, w niej sto dukatów; przez dzień jutrzejszy musisz je wydać, ale tylko na potrzeby własne, dla siebie samego; nic ci z tego złota dać nikomu nie wolno, ni grosza, ni grosza! Pamiętaj.

— Ha! ha! ha! — zaśmieje się Lutek — i cóż to trudnego? Będę jadł, będę pił, będę hulał! Wydaj sto dukatów — a co potem?

— A potem, skarby niezmierne otworem stać ci będą, kopalnie złota prawdziwe, bogactwa niezmierzone; ale pamiętaj: ni grosza nikomu!

— Zgoda, królowno! daj kieskę!

Księżniczka kieskę Lutkowi wręczyła, zaśmiała się jakoś dziwnie — i znikła.

Strach przejął szewczyka. Ledwo się do okna dogramolił, wylazł na Tamkę i smyrgnął na Stare Miasto.

III

Nazajutrz dzień od rana samego puszcza się Lutek na miasto. Co tu robić najsampierw — myśli sobie — chyba się odziać, jak panicz.

No, dobrze! racja! Poszedł na Świętojerską, do sklepów z odzieżą, kupił sobie kapelusz, ubranie, paletot⁹⁴. Szyk! Prawdziwy hrabia!

Idzie, pogwizduje, laseczką macha, bo i laseczkę se sprawił, nie wie co robić dalej.

Nie taka to łatwa sprawa wydać sto dukatów!

Sto dukatów! Dla siebie samego!

Ha! Trza pomyśleć!

A że to była już jakaś dziesiąta godzina, jeść mu się kaducznie zachciało. Jeść i jeść. Młody, zdrowy, to i nic dziwnego, że głodny.

Wstąpił do gospody. Każe sobie dać kielbasy, kiszki, piwa, bułek.

Je, je, aż mu się uszy trzęsą. Najadł się tak, że mu chyba na trzy dni wystarczy.

— Co się należy?

— Dwa złote.

— Dwa złote? Nie więcej?

— Dwa złote, paniczu, i przydałoby się z dziesięć groszy napiwku.

Wydajże tu sto dukatów, bądź mądry! Ano trudno! Trza jakości ten pieniądz wydać. Pomyślimy!

Sypie ci Lutek na wycieczkę⁹⁵ za miasto. Pojechał końmi do Wilanowa. Bryczkę wynajął na pocztę, koni czwórka, pocztylion gra na trąbce. Uciecha.

Przyjechał. Dał dukata odźwiernemu przy parku. Chodzi po ogrodzie. Napatrzył się, południe już minęło. Pora powracać! I znów jest w Warszawie. Co zrobić? Gdzie wydać pieniądze, boć wydał niespełna pięć dukatów?

⁹³Kurytarz — korytarz. [przypis edytorski]

⁹⁴paletot — palto, płaszcz. [przypis edytorski]

⁹⁵Sypie (gwar.) — tu: idzie. [przypis edytorski]

Spojrzał. Afisz na rogu: Teatr Narodowy. Nie ma co! Chodźmy do teatru.

W teatrze zabawił się setnie. Nie był w nim nigdy. Bo i skądże? Rzecz droga: miejsce dwa złote.

Wyśmiał się, ucieszył, wychodzi.

Późna już pora. Czasu do wydania pieniędzy niewiele, a Bóg świadkiem — nie wie Lutek, co z nimi zrobić? Idzie, rozmyśla. A gdy tak idzie, na rogu zaułka starzec stoi zgarbiony.

Polak, Żołnierz

— Panie — powiada — drugi dzień mija, gdy nic w ustach nie miałem. Starym żołnierz, paniczu, pod Sommosierrą byłem, pod Smoleńskim, pod Moskwą, przy księciu Józefie pod Lipskiem — poratuj mnie!

Pojrzy Lutek na starca: inwalida bez ręki, a na piersiach błyszczą mu wstążeczki orderowe: Legia honorowa i Virtuti militari.

Sięgnął do kieszeni, wyciągnął garść złota, dał starcowi.

— Bóg—że ci zapłać, paniczu! Bóg ci zapłać! Będziesz szczęśliwy i bogaty!

Błysnęło! zagrzmiało!

Mignęła przed oczami Lutka księżniczka zakłęta.

— Nie dotrzymałeś obietnicy, nie dla siebie wydałeś pieniądze!

I znikła.

Rozejrzy się szewczyk: dziad stoi, jak stał poprzednio — i rzecze:

— Nie dukat, paniczu, daje szczęście, ino praca i zdrowie. Ten pieniądz wart coś, co zarobiony, a darmocho na złe idzie.

Pieniądz, Praca, Szczęście,
Zdrowie

Powrócił Lutek do domu rad i wesół. Ocknął się rankiem bez grosza w kieszeni. Wydał na siebie z dziesięć dukatów, a resztę oddał starcowi, ale też od tego czasu wiodło mu się, jak nigdy. Wyzwolił się wrychle⁹⁶ na czeladnika, niebawem majstrem został, ożenił się z panią piękną i zającą, dzieci wychował — i żył długie lata w zdrowiu, w dostatku i w szczęściu.

A o złotej kacze słuch zaginął. I dzięki Bogu! Bo zła to musiała być boginka, kiedy za warunek stawiała: sobie, nie komu!

Polak

Nie tak! Nie tak myśleć i czuć po polsku trzeba! My rządźmy się inaczej: naprzód biednemu, potem sobie!

A wtedy każdej pracy Pan Bóg dopomoże.

⁹⁶wrychle — szybko. [przypis edytorski]

Wszystkie zasoby Wolnych Lektur możesz swobodnie wykorzystywać, publikować i rozpowszechniać pod warunkiem zachowania warunków licencji i zgodnie z *Zasadami wykorzystania Wolnych Lektur*.

Ten utwór jest w domenie publicznej.

Wszystkie materiały dodatkowe (przypisy, motywy literackie) są udostępnione na *Licencji Wolnej Sztuki 1.3*. Fundacja Nowoczesna Polska zastrzega sobie prawa do wydania krytycznego zgodnie z art. Art.99(2) Ustawy o prawach autorskich i prawach pokrewnych. Wykorzystując zasoby z Wolnych Lektur, należy pamiętać o zapisach licencji oraz zasadach, które spisaliśmy w *Zasadach wykorzystania Wolnych Lektur*. Zapoznaj się z nimi, zanim udostępnisz dalej nasze książki.

E-book można pobrać ze strony: <http://wolnelektury.pl/katalog/lektura/legendy-warszawskie>

Tekst opracowany na podstawie: Artur Oppman, *Legendy warszawskie*, nakł. Księgarnia św. Wojciecha, Poznań, Warszawa, Wilno, Lublin, 1925

Wydawca: Fundacja Nowoczesna Polska

Publikacja zrealizowana w ramach projektu Wolne Lektury (<http://wolnelektury.pl>). Reprodukacja cyfrowa wykonana przez Bibliotekę Narodową z egzemplarza pochodzącego ze zbiorów BN.

Opracowanie redakcyjne i przypisy: Aleksandra Sekuła, Olga Sutkowska.

ISBN 978-83-288-0596-5

Wesprzyj Wolne Lektury!

Wolne Lektury to projekt fundacji Nowoczesna Polska – organizacji pożytku publicznego działającej na rzecz wolności korzystania z dóbr kultury.

Co roku do domeny publicznej przechodzi twórczość kolejnych autorów. Dzięki Twojemu wsparciu będziemy je mogli udostępnić wszystkim bezpłatnie.

Jak możesz pomóc?

Przekaż 1% podatku na rozwój Wolnych Lektur: Fundacja Nowoczesna Polska, KRS 0000070056.

Dołącz do *Towarzystwa Przyjaciół Wolnych Lektur* i pomóż nam rozwijać bibliotekę.

Przekaż darowiznę na konto: [szczegóły na stronie Fundacji](#).